

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ Й ФОРМУВАННЯ СМИСЛІВ У КРИЗОВИЙ І ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОДИ

FEATURES OF RESEARCH AND FORMATION OF MEANINGS IN THE CRISIS AND TRANSITION PERIOD

У статті розглядається процес зіткнення людини з певною перешкодою, яка породжує особисту кризу і виводить людину на новий рівень розвитку особистості. Актуальність статті підкреслюється нинішньою кризою у суспільстві та віковою кризою, які тісно пов'язані та взаємно підсилюються.

Розглядаються вікові кризи як необхідні та природні етапи розвитку, які можуть бути пов'язані з негативними проявами та наслідками. Розкривається поняття біографічних криз як особливості внутрішнього світу людини, що виявляється у різних формах переживання людиною непродуктивності свого життя. Розкривається поняття системи ціннісно-семантичних утворень – важливий механізм регулювання людської діяльності і поведінки, що визначає форми та умови реалізації. Проаналізовано причини кризи, симптоми, тобто характеристики відображення переживань, що проявляються в поведінці людини, можливі обставини, які можуть загострити кризу, обставини, які можуть сприяти виходу з кризи, вплив кризи на успіхи діяльності. Розглядається характеристика психологічної допомоги, необхідної людині в умовах кризи, доводиться паралельність процесу пошуку та досягнення сенсу життя і сучасний освітній процес, які йдуть паралельними шляхами.

Сьогодні велике значення надається педагогічній науці та практиці динаміки семантичної сфери, до якої належать процеси семантичного формування. Багато дослідників віддають перевагу освітнім цілям, орієнтованим на ціннісно-смісловий розвиток. Сенс життя може функціонувати як своєрідний «буферний» механізм, система стримувань і противаг, яка не допускає прямого підпорядкування зовнішнім обставинам або вашим власним ситуаційним інтересам та спонуканням. Дослідження показують, що життєві кризи можуть бути спричинені не лише втратою сенсу життя, а й наявністю субоптимального сенсу життя.

Ключові слова: кризова ситуація, вікова криза, розвиток особистості, біографічна

криза, семантична сфера, формування смислу.

The article considers the process of a person's collision with a certain obstacle which creates a personal crisis and which brings a person to a new level of personality development. Age crises are considered as necessary and natural stages of development which may be associated with negative manifestations and consequences. The concept of biographical crises as a feature of the inner world of man which is manifested in various forms of human experience of unproductiveness of his life. The concept of the system of value-semantic formations is revealed - an important mechanism of regulation of human activity and behavior which determines the forms and conditions of realization. The causes of the crisis, characteristics of the reflection of experiences manifested in human behavior, possible circumstances that may exacerbate the crisis, circumstances that may contribute to overcoming the crisis, the impact of the crisis on the success of activities. The characteristics of psychological care needed by a person in a crisis are considered the parallelism of the process of finding and achieving the meaning of life and the modern educational process, which follow parallel paths are proved.

Currently great importance is attached to pedagogical science and practice of the dynamics of the semantic sphere which includes the processes of semantic formation. Many researchers prefer educational goals focused on value-semantic development.

The meaning of life can function as a kind of "buffer" mechanism a system of checks and balances that does not allow direct subordination to external circumstances or your own situational interests and motivations. Studies show that life crises can be caused not only by the loss of meaning in life but also by the presence of sub-optimal meaning of life.

Key words: crisis situation, age crisis, personality development, biographical crisis, semantic sphere, formation of meaning.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.25.15>

Кошель Н.А.

здобувач наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності «Педагогічна та вікова психологія» ДЗВО «Університет менеджменту освіти»

Відомий радянський психолог Ф.Є. Василюк [1, с. 1] описує кризову ситуацію та виділяє чотири ключові поняття, за допомогою яких її описує сучасна психологія: поняття стресу, фрустрації, конфлікту та кризи. Замість того щоб зосередитися на перших трьох (кожен з яких вимагає окремого розгляду), ми звернемося до аналізу останніх.

Кризова ситуація спричинена проблемою, з котрою стикається людина, якої вона не може уникнути і не може швидко її вирішити звичним способом. Існує два типи кризових ситуацій залежно від того, наскільки сильно вони впливають на особисті основи:

1) кризисна ситуація першого типу – серйозне потрясіння, яке тим не менше зберігає певні шанси досягти попереднього рівня;

2) ситуація другого типу перетинає життєві плани і залишає єдиний вихід у формі перегляду та зміни сенсу життя та людини.

Зіткнення людини з певною перешкодою породжує кризу. Процес подолання цієї кризи Ф.Є. Василюк називає переживанням, розуміє як внутрішню роботу з відновлення духовної рівноваги та наповнення її новим змістом людської діяльності. Він виділив чотири типи досвіду:

– гедоністичні – вони ігнорують факт кризи, формують та підтримують ілюзію добробуту і збереження порушеного сенсу життя («нічого страшного не сталося»);

– реалістичний досвід підпорядковується принципу реальності. Людина приймає те, що відбувається, і пристосовує свої інтереси до

нового способу і сенсу життя («все, що сталося, позаду, тепер нам слід дивитися вперед»);

– ціннісний досвід повністю визнає існування критичної ситуації, але відкидає пасивне прийняття ударів долі. Цей досвід створює новий сенс у житті з урахуванням утрат (наприклад, людина, яка втратила когось поруч, буде своє життя, щоб замінити цим утратою інших людей: продовжує сімейний бізнес тощо);

– творчий досвід властивий цілісним, вольовим особам. У критичних ситуаціях вони зберігають здатність свідомо знаходити вихід.

Кожна криза пропонує два шляхи вирішення: або людина може відновити перерване кризою життя, оживити її, або вона відроджується і стає абсолютно іншою, ставить різні цілі та знаходить нові шляхи їх досягнення. У цьому разі криза виводить людину на новий рівень розвитку особистості. Це спричинено віковою кризою, про яку йтиметься нижче.

Незважаючи на широкий спектр криз, кожна з них можна описати за такою схемою:

- причини кризи (що її спричиняє);
- симптоми, тобто характеристики відображення переживань, що проявляються в поведінці людини;
- можливі обставини, які можуть загострити кризу;
- обставини, які можуть сприяти виходу з кризи;
- вплив кризи на успіх діяльності;
- форми «помсти» за неможливість подолання кризи;
- характеристика психологічної допомоги, необхідної людині в умовах кризи.

У контексті затяжної кризи залишається питання про те, як людина може шукати підтримки всередині та поза власною особистістю, яка б передала відчуття психологічної стабільності в сучасному нестабільному, швидко мінливому світі.

Таким чином, вікова криза – це перехідний період між віковими стадіями, який людина неминуче переживає у кінці певної фази розвитку.

Ця криза спричинена фізіологічними змінами в організмі, морфофункціональними змінами, а також системними перетвореннями у сфері соціальних відносин, свідомості та діяльності. Такі кризи називаються нормативними, оскільки вони супроводжують людину протягом усього життя, є природними і не пов'язані з несподіваними подіями та впливами. Однак це не зменшує негативний вплив на життя людини та не зменшує необхідність вивчати й аналізувати можливості можливої допомоги. Учені дотримуються різних поглядів на походження вікових криз.

Низка дослідників вважає це нормальним явищем через логіку розвитку особистості та необхідність вирішення суперечливості пер-

винного віку (З. Фрейд, Е. Еріксон, Л.С. Виготський). Інші розглядають кризи як девіантний прояв (С.Л. Рубінштейн, О.В. Запорожець) [2, с. 1]. Наша робота базується переважно на першій точці зору, оскільки ми розглядаємо вікові кризи як необхідні та природні етапи розвитку, які можуть бути пов'язані з негативними проявами та наслідками.

Під час такої кризи особистість як відкрита система стає нестійкою, навіть слабкі подразники реагують на недостатньо сильні реакції, що може призвести до непередбачуваних наслідків. Л.С. Виготський [3, с. 177], який визначив вікову кризу як цілісну зміну особистості дитини зі зміною стабільних періодів, спричинив її розвиток появою пухлин, які руйнують стару ситуацію розвитку та сприяють виникненню нової. До основних ознак кризи належала поява впертості, негативізму, конфліктності, важкого виховання тощо у поведінці дитини. Ті самі ознаки, лише на різному рівні прояву, визначають, на нашу думку, кризи розвитку в пізніші вікові періоди.

Форма, тривалість та тяжкість кризи сильно різняться залежно від індивідуальних особливостей, соціальних та макросоціальних умов. Але кожна вікова криза – це час максимального загострення всіх проблем, які є у людини. Ступінь відхилення від норми психофізичних параметрів стає максимальним. Окрім різкої зміни інтенсивності симптомів, на тлі кризи зростає нестабільність особистості. Для цього періоду характерне також явище дисоціації. Д.Б. Ельконін також зазначає зменшення кризи інтелектуальної діяльності та спілкування до рівня припинення соціальних контактів, але збільшення емоційних (що призводить до агресії, чутливості, перепадів настрою тощо) [3, с. 179].

Р.А. Ахмеров [3, с. 180] увів у психологію поняття біографічних криз як особливості внутрішнього світу людини, що виявляється в різних формах переживання людиною непродуктивності свого життя. На його думку, джерелом таких криз є неоптимальна життєва програма людини, автором якої він є. Ризик біографічних криз вищий, коли людина раціональна, стратегічна й упевнена у вірогідності значних подій.

Цей автор виділяє три типи біографічних криз:

1) Криза нереалізації виникає, коли людина з тих чи інших причин мало уявляє зв'язок між подіями власного життя. Тоді виникає відчуття, що «життя не вдалося». Люди не бачать і не недооцінюють своїх досягнень та успіхів, не бачать користі у власному минулому для теперішніх чи майбутніх важливих подій. Однією з причин такої кризи є нове соціальне середовище, в якому перебуває людина й яке є для неї досить важливим, але в якому її попередній досвід не має значення.

2) Криза запустіння виникає у ситуаціях, коли на суб'єктивній картині життя погано зображуються зв'язки, що ведуть із минулого в сьогодення та майбутнє. Незважаючи на те що людина усвідомлює наявність важливих, значущих досягнень, у неї переважає досвід, який вона вже вичерпала, що вона є «читачем» і що у неї немає значних привабливих цілей у майбутньому.

3) Криза безнадії виникає тоді, коли з тих чи інших причин проекти, плани та мрії на майбутнє погано представлені у свідомості. І справа тут не в самій невизначеності майбутнього, вона може бути дуже конкретною, а в переживаннях, які можна визначити фразою «нічого не здається попереду». Людина має як досягнення, так і цінні особисті якості, але їй важко будувати життєві програми, вона не бачить шляхів самореалізації в нових можливих ролях.

На нашу думку, така класифікація є умовною, оскільки людина здебільшого має низку взаємопов'язаних переживань нереалізації та, як наслідок, спустошення та відсутність перспективи.

Важливим аспектом аналізу кризи старості є способи їх подолання. У дослідженні Лазаря [3, с. 181–182] було показано, що людина має різні типи подолання поведінки в умовах кризового періоду.

Перший тип – це поведінка, яка спрямована на вирішення проблеми. Основним напрямом поведінки є пристосування до змінених умов. Цей вихід із кризи називають конструктивним.

Другий тип – регресія. Це варіант поведінки, заснований на дитячих формах поведінки, що дає змогу подолати проблему, перекладаючи відповідальність на інших. Одним із варіантів регресивної поведінки є алкоголізм та наркоманія.

Третій тип – заперечення. Сприйняття реальності настільки спотворене, що проблема, здається, зникає сама собою.

Четвертий тип – афективні реакції. Виникнення проблемної ситуації у афективних людей найчастіше викликає гнів, страх, смуток тощо. Коли спроба подолати труднощі не вдається, емоційні реакції поглиблюють кризу.

Зрозуміло, що людина не завжди може вдатися до якогось способу подолання поведінки, оскільки це визначається самою ситуацією, але все ж існують «переважні», домінуючі форми, які залежать від індивідуальних особливостей. Визначення таких особистісних характеристик може допомогти людині орієнтуватися у складній ситуації та розширити свою точку зору.

Сьогодні криза в суспільстві та вікова криза тісно пов'язані та взаємно підсилюються. Це особливо боляче для людей, які до 30 років є «заручниками» кризи, які погано налаштовані,

втрапили підтримку, своє звичне місце в житті і сподіваються на зміни на краще [4, с. 444].

Не випадково визначають цей вік найбільш критичним для «множинної» кризи. Це пояснюється тим, що:

- 30-річний вік вважається початком зрілості, розквітом, унікальним періодом у своєму роді;

- починається самоактуалізація, перехід на новий вік – це зрілість;

- цей період визначається зміною основних видів діяльності, особливо професійної.

Саме у цьому віці найкраще виражається формування особистості як об'єкта пізнання, спілкування та праці. Сучасне суспільство ставить перед дорослими завдання постійно вдосконалювати свої знання та професійні навички та розширювати коло спілкування. Період дорослості характеризується економічною незалежністю від батьків. Новий статус складається з різноманітності прав та обов'язків людини в різних сферах життя і діяльності у суспільстві, на роботі, у власній родині; відбувається консолідація соціальних та професійних ролей. У цій віковій групі відзначаються турбота про хороші умови життя, про правову освіту дітей та про завдання, пов'язані із цим, влаштування на цікаву роботу, підвищення кваліфікації, освіта [5, с. 62].

На думку низки вітчизняних та зарубіжних дослідників, у цей час людина переживає серйозну кризу, пов'язану з тим, що ідеї закінчилися.

Життя від 20 до 30 років їх не задовольняє. Аналізуючи пройдений шлях, його успіхи та невдачі, людина виявляє, що з уже ustalеним і зовні блаженним життям вона недовго, витрачено багато часу та сил, мало зроблено порівняно з тим, що могло бути, і т. д. Відбувається переоцінка цінностей, критичний перегляд «Я». Людина багато чого вже не може змінити у своєму житті, у родині, на роботі та у звичному способі життя [5, с. 65].

Як відомо, розвиток особистості в певному віці здійснюється через накопичення та розширення мотиваційних прагнень і ставлення до світу, які колись були розвинені. Тож навіть якщо людина отримала задоволення процесом самореалізації на попередній фазі життя, вона раптом помічає, що попередні мотиви, попередні увлечення про себе, свої здібності та перспективи вже не збігаються: змінені можливості, змінена зовнішня ситуація соціального розвитку, змінений взаємозв'язок між минулим та теперішнім, і, по суті, стикається з тим самим завданням пошуку самовизначення в нових обставинах життя, ураховуючи реальні можливості, як і раніше.

Результати 30-річного дослідження американських учених Р. Гулда, Д. Левінсона та Д. Вейланта підтверджують існування цін-

нісно-семантичного конфлікту під час кризи середнього віку. Було виявлено, що уявлення про життя між 20 і 30 роками не має абсолютно вірного визначення, і життя після 30 раптом перестає здаватися простим і зрозумілим. Виникає болюче запитання: «Я так уявляв своє життя? Але я міг жити інакше. Чому мої начальники, родина та батьки не приймають мене такою, яка я є?» Іноді у цей час людина руйнує основу свого способу життя в попередній фазі, відновлюється і будує життя нове [5, с. 68].

На основі аналізу змін, що відбуваються з особистістю у віці 30 років під впливом кризи, можна сказати, що система ціннісно-семантичних утворень є найбільш схильною до переоцінки (А.Г. Асмолов, С.Б. Братус, І.С. Кон та ін.). Ця система – це важливий механізм регулювання людської діяльності, і поведінка, що визначає форми й умови реалізації, мотиви людини базуються насамперед на соціальних ідеалах, нормах та цінностях.

У стані внутрішньої кризи «критична» переоцінка цінностей, найпоширенішим вираженням якої є питання сенсу життя, психологічно, як правило, пов'язана зі своєрідною паузою, «вакуумом» у діяльності або у взаєминах із людьми, послаблює схильність до спілкування з іншими, розвиває у собі самообвинувачення тощо [5, с. 70].

Наприклад, людина у стані «подвійної» кризи, як правило, усвідомлює психологічне сьогодення так: «похмурі» тони, відмова від планування майбутнього, можливо, відчуття «порожнечі життя» між минулим і майбутнім.

Вік зрілості є найпродуктивнішим стосовно найвищих досягнень інтелекту. Експериментальні дослідження показують, що пік наукової творчості припадає на 40–45 років у таких науках, як математика, фізика, філософія, політика тощо.

Але посеред життя людина болісно шукає відповіді на питання: як ти живеш далі, чому живеш, з ким живеш і чи варто взагалі жити? Щоб виникло таке протиріччя, потрібна досить розвинена структура особистості, високий ступінь розвитку вищих почуттів та людських цінностей. Із 40 років людина починає чітко розуміти, наскільки різними є її мрії та життєві плани в ході та в результаті їх реалізації. Навички набуваються роками, але повноваження значно зменшуються [5, с. 72].

Криза середнього віку має свої об'єктивні причини і передбачає значну перебудову особистості з урахуванням становища людини в житті. Молодіжного максималізму та надмірної емоційності буде недостатньо. Серйозні труднощі у відносинах можуть виникнути, коли людина середнього віку виявляє розумову та поведінкову жорсткість, нездатність та небажання пристосовуватися до змінних умов.

Кількість проблем у дорослому житті не зменшується порівняно з дитинством, юнацьким віком, а збільшується. У тому числі й тих, до яких людина не зовсім готова. Коли вона усвідомлює реальну ситуацію і цінує її, вона готова вирішувати проблеми і не скаржитися на невдачу і підступне життя.

Експерти вважають, що найнебезпечнішою фазою у зрілому віці є так званий період застою, в якому не відбувається прогресивного розвитку особистості. Цей період збігається з кризою середнього віку. Симптомами, що свідчать про спалах цієї кризи, є психічне насичення поточної діяльності, виснаження домінуючого віку. Із професійного погляду існує необхідність узагальнення проміжних результатів, необхідність конкретних змін, які виникають з їх страхом. Можливі такі виходи: зупинка професійного зростання, стабілізація на досягнутому рівні, обмеження професійних прагнень та перенесення основних мотивів на інші сфери: приватне життя, хобі, вибір більш успішної кар'єри та освіти, перехід до іншого, якісно більш високого професійного рівня.

Єщеодиноможливийвихідізкризи,якийчасто супроводжує цей період, – зрив, який виявляється у конфлікті, зміні роботи, сім'ї, переїзді в інше місто та спробі «почати все спочатку».

Щоб зміни не відображалися на всьому житті людини, вони повинні оцінювати свої ресурси відповідно:

- лідерство, досвід, навички та основні методи подолання труднощів; інтелектуально-розумові здібності; професійні – арсенал знань і вмінь, здатність до перекваліфікації; соціальні – перш за все адаптованість; фізичні – здоров'я, енергетичний рівень; емоційні – саморегуляція, психоемоційна стійкість тощо.

Мало хто може зробити таку оцінку самостійно, і тому виникає необхідність звернутися до фахівця – психолога, який може надати кваліфіковану підтримку та допомогу. Звідси, вивчення криз у літньому віці, задіяних процесів, арсеналу інструментів, які допомагають їх подолати, – одна з нагальних потреб кризової психології. На цьому шляху як кризова психологія загалом, так і психологія кризових явищ у літньому віці перебувають на самому початку. Це означає, що перспективи досліджень, особливо експериментальних та емпіричних, є якомога ширшими.

О.М. Леонтьєв у надзвичайно цікавій праці «Особистість у непередбачуваному світі» пише: «Криза наростає, титанічна прірва майже у всіх сферах людського існування». Із цим можна лише погодитися, але будьте обережні, щоб поглиблення кризи в людських відносинах співпадало з появою «нової» концепції людської природи. «Це нова ідея», – пише О.М. Леонтьєв і стверджує, що людина здатна вийти за рамки будь-якого визначення,

будь-якого даного, і ця універсальна здатність до трансцендентності є єдиною характеристикою людської природи.

Трансценденція, безсумнівно, є важливою основою людської особистості. Класичне визначення Франкла: «Ми тут стикаємося з явищем, яке я вважаю фундаментальним для розуміння людей: самотрансцендентність людського існування. За цією концепцією стоїть той факт, що люди завжди зосереджуються на чомусь, що не є ними самим». Так, це правда. Однак зменшення трансцендентності до здатності виходити за межі певного рівня є одним із головних викликів сучасності, який створюється і просувається самими людьми.

Людський світ був створений людьми, і проблеми цього світу в кінцевому підсумку є результатом втечі людини від особистості. Леонтьєв пише про це, наголошуючи на необхідності повернення до особистості, до всього спектру її цінностей. Як і кожен процес розвитку, процес формування особистості повинен мати властивість стабільності. Стабільність, пише один із засновників кібернетики В.Р. Ешбі, не означає нерухомість, негнучкість, але дає змогу поєднувати гнучкість і активність із певною сталістю. І далі: «Ідея незмінності проходить через усе значення слова «стабільність». Ця ідея полягає у тому, що хоча система у цілому зазнає послідовних змін, деякі її властивості, «інваріанти», залишаються незмінними» [6].

Є достатньо підстав уважати, що процес формування особистості включає дві тенденції: динамічну тенденцію, яка визначає внутрішній рух особистості і виходить за межі досягнутих рівнів розвитку, гнучкість у реагуванні на зміни в навколишньому середовищі та за таких обставин Життя суб'єкта, постановка нових цілей, завдань і вироблення шляхів їх досягнення; інваріантну тенденцію, що включає систему «семантичних інваріантів», що визначають стійкість загального процесу формування особистості та внутрішню позицію особистості, здатність протистояти прямим ситуаційним впливам.

До інваріантних тенденцій належить явище совісті. Іван Ільїн писав в «Акті совісті», що цей «таємничий, емоційний досвід, що підносить особистість, духовно звільняє людину, провокує моральні вчинки і, так би мовити, створює вістар її життя» [7, с. 6]. Проблема совісті у сучасному суспільстві надзвичайно гостра, і водночас знецінення цієї концепції є реальністю. Орієнтовна деталь: у виданні Психологічного словника 1998 р. є невеликі статті про сором і совість, а у виданні Психологічного словника 2001 р. немає ні того ні іншого. Ринкова економіка, яка створює стимул для розвитку виробництва, містить водночас психологічні передумови формування особистості,

основними життєвими цінностями якої є власність, майновий стан людини, що призводить до прояву явища інтелектуалізації совісті, коли «розум починає затьмарювати совість, людина починає говорити за і замість своєї совісті» [8]. Між явищем совісті та процесом пошуку та досягнення сенсу життя існує внутрішній органічний зв'язок. «Совість є органом значення». Совість, по суті, визначає напрям цього процесу, образно – його «ефективність».

Охарактеризуємо деякі типи трансцендентності, в яких взаємозв'язок між динамічними та інваріантними тенденціями проявляється по-різному. Спочатку розглянемо трансцендентність як прагнення «поставити себе назовні», тобто реалізувати себе в реальних діях, і (за термінологією В.А. Петровського) бажання «продовжувати» в інших людях. Тема такої самотрансцендентності – це трансформація зовнішнього, ставлення до зовнішнього як до об'єкта трансформації. Інший тип трансцендентності – потяг людини до власного внутрішнього світу. І.І. Чеснокова пише про це: «Після того як ми виділили себе, ми можемо вважати себе чимось незалежним по відношенню до нас самих» [9, с. 113]. Л.І. Анциферова підкреслює у своєму дослідженні психології мудрості, беручи до уваги можливість побудови справжнього покликання людини, важливість її розуміння свого внутрішнього світу: «Людина повинна бути проникною для себе і, як кажуть деякі зарубіжні психологи, «прозоре Я» [9, с. 114]. Про тих, хто скаржиться, що невдачі постійно переслідують їх і що рідкісні успіхи досягаються з великими труднощами, автор пише: «Може бути, такі люди не чули м'якого голосу свого покликання, не розуміли, хто і що вони за своєю природою» [9, с. 116]. На важливості потягу людини до власного внутрішнього світу наголошували мислителі всіх часів. Семен Франк писав: «Світ, сліпий і безглуздий в особі людського розуму, водночас пронизаний промінням світла, що осягається пізнанням себе» [9, с. 124]. Франк цитує слова блаженного Августина: «Зайди всередину себе, а коли ти всередині себе, йди обмежено над собою». «Вам просто потрібно звернути увагу на велику реальність нашого внутрішнього світу, – коментує Франк ці слова, – щоб переконатися, що не все на світі безглуздо. Кожен справжній творчий учинок і плідний учинок робиться лише поглиблено; цей глибокий внутрішній учинок робить кожен не для себе, а для кожного» [9, с. 192]. Повторюю: глибока внутрішня робота, як вона проявляється сьогодні? ТАК. Леонтьєв пише про це: «У сучасному світі ми стикаємося, з одного боку, з безпрецедентними можливостями для розвитку особистості та життя, з іншого боку – із сильним бажанням мінімізувати зусилля та примітивізувати життя». Можна сказати так: людина

завжди стає більше зовнішньою, ніж внутрішньою. У киплячому казані сучасного життя вона не має часу на себе. Але те, що з нею буде, усе менше залежить від неї самої.

Уперше в психології А.В. Суворов дав порівняльну характеристику двох психологічних станів людини: самотності та самотності: «Самотність як результат порушеного спілкування з різних причин і самотність – час спілкування людини із собою «Самотня робота душі – найкраща школа для спілкування із самим собою. Я навчаю себе, виховую себе, розвиваюся... Я задоволений і не задоволений собою... Я пишаюся собою і соромлюсь самого себе. Я критикую себе і віддаю собі те, на що заслуговую... Я переживаю, що порівнюю себе з минулим у тому, чим би не хотів бути, і проєктую себе на майбутнє. Можливо, кульмінацією ставлення до себе, як до іншого, є змагання із самим собою» [10, с. 239]. Наступний рівень трансцендентності полягає у тому, щоб людина вийшла за межі «сьогоднішнього Я» у цілісний простір особистості. Порівнюючи терміни «сенса» та «сенса життя», можна припустити, що головними показниками їх диференціації є розмір та обсяг контексту. Однак контекст, що включає людське життя як цілісну концептуальну формацію, отримує нову якість – єдність двох протилежних тенденцій – динамічної та незмінної. Це дає життєву спрямованість, головну життєву мету, розширює контекст семантичної освіти на весь життєвий простір і водночас обмежує семантичний контекст життєвими рамками, що дається лише один раз.

Характеризуючи об'єктивний складник, ми маємо на увазі важливість біологічних чинників, «сміслову навантаженість» яких змінюється протягом життя людини. І цей процес включає дві протилежні тенденції. Перша полягає у тому, що з віком особистість, що формується, дедалі більше підпорядковується, визначає і контролює прояви природних особливостей. Друга, протилежна, тенденція виявляється у тому, що низка природних, вроджених ознак дозріває з віком, що призводить до «біологічних коливань», коли роль біологічних чинників у житті та психічному розвитку різко зростає. Об'єктивною властивістю життєвого простору людини є її скінченність. С.Л. Рубінштейн про це писав: «Смерть перетворює життя на щось цілісне і тим самим порушує питання про його внутрішній зміст...» [10, с. 240]. Усвідомлення об'єктивних рамок, які задає життя, той факт, що життя не можна переписати як невдалу роботу, спонукає, так би мовити, вийти за ці рамки, щоб зробити життя багатшим та змістовнішим. Таким чином, інваріантна тенденція, що встановлює межі розвитку, може сприяти посиленню життєвої динаміки, зміні її внутрішнього змісту.

Об'єктивним чинником життєвого простору людини є зв'язок, взаємозв'язок трьох часів: сьогодення, минулого та майбутнього. Про це пише Володимир Петрович Зінченко: «Однією з найбільших таємниць є збирання минулого і майбутнього в сьогоденні ... як теперішнє зливається з одночасністю, з поділом? Чи є у людини щупальця для кидання в минуле і сьогодення?» [10, с. 242–245]. Питання можна продовжувати: яка частка «кожного» кольору часу в загальному життєвому просторі? яка оригінальність кожного з них? у різні вікові періоди? хто чи що дає команду «час уперед»? Тетяна Василівна Снегірьова визначила та описала у цікавій роботі, присвяченій особистому самовизначенню у старшому шкільному віці, способи, як студенти сприймають себе про себе у теперішньому, минулому і майбутньому.

1. Власне Я – більше тягне до майбутнього з критичним ставленням до минулого.

2. «Я» функціонує як новий рівень само-реалізації.

3. Майбутнє є окремим від сьогодення.

Ці стани вважаються абсолютно різними. Усі приходять раптово. І, нарешті, четвертий варіант – я ніби випадаю із загальної картини життя, воно відрізане від минулого і майже не має точок зближення з майбутнім [10, с. 248].

Аналіз показує, що саме сьогодення збирає минуле та майбутнє людини під своїм контролем. Однак не можна ігнорувати той факт, що минуле і майбутнє приходять «без спеціального запрошення». Вони «осідають» у свідомості, живуть у ній. І людина, охоче чи мимоволі, встановлює певні стосунки, своєрідне співіснування зі своїми минулим та майбутнім. Багато у формуванні особистості залежить від особливостей цього співіснування.

Чи може сенс життя бути своєрідним «навігатором» для переміщення людини по життєвому простору? Загальновідомо, що термін «значення» має два значення: 1. Значення як основний зміст, суть чогось. 2. Важливість цього «чогось» для суб'єкта. Отже, явище сенсу життя концентрує певний напрям мети, що є важливим для суб'єкта і проєктується на весь простір його життя. Водночас сенс життя може функціонувати як своєрідний «буферний» механізм, система стримувань і протидій, яка не допускає прямого підпорядкування зовнішнім інтересам та спонуканням [10, с. 249]

Однак виникає питання: наскільки отриманий «семантичний навігатор» функціональний, надійний і чи насправді він призведе нас туди, куди ми хочемо піти? У зв'язку із цим актуальною є проблема адекватності, реалізму, конструктивності сенсу життя та його амбівалентності [11].

Дослідження показують, що життєві кризи можуть бути спричинені не лише втратою

сенсу життя, а й наявністю субоптимального сенсу життя [12, с. 487].

На початку минулого століття релігійний філософ Семен Франк писав: «Наше власне життя, незважаючи на свою стислість і роздробленість, може мати сенс, якщо воно пов'язане з певним цілим, а саме спільним життям людства і всього світу». «Це подвійність мене самого, і світ повинен бути реалізований як позачасове і всеосяжне ціле» [13, с. 8, 68]. Філософ-матеріаліст Е.В. Ілленков погоджується з релігійним філософом, який пише про здатність однієї людини бачити світ очима іншої людини, очима всіх інших людей, щоб ураховувати інтереси іншої людини. Виступайте в акті безпосереднього споглядання як представник людства [14, с. 144].

Вирішення цієї проблеми неможливе без суттєвих змін у навчальному процесі, в організації цього процесу, у ставленні до нього держави та суспільства. Процес пошуку та досягнення сенсу життя і сучасний освітній процес, проте, йдуть паралельними шляхами, так би мовити [15, с. 176]. Як би парадоксально це не здавалося, ми недостатньо усвідомлюємо, що майбутнє людей (і людства), по суті, залежить від того, який внесок у це майбутнє робить освітній процес.

Школа повинна закласти особистий фундамент для сенсу життя [16, с. 726–729], основи вищого рівня трансцендентності, який досягає позиції громадянина планети Земля. Нарешті, слід зрозуміти, що не економіка та виробництво матеріальних благ (якими б важливими та значними вони не були), а сама людина є найважливішим активним чинником історичного процесу. І економіка та виробництво матеріальних благ, а також життя на самій землі в кінцевому підсумку залежать від цього. Академік Н.Н. Мойсєєв писав: «Щоб вижити на Землі, людство повинно почуватися єдиним і відчувати себе екіпажем корабля під назвою Планета Земля. Одна людина повинна стати керівництвом для розроблення алгоритмів» [17, с. 146].

Таким чином, сенс життя може функціонувати як своєрідний «буферний» механізм, система стримувань і противаг, яка не допускає прямого підпорядкування зовнішнім обставинам або вашим власним ситуаційним інтересам та спонуканням. Дослідження показують, що життєві кризи можуть бути спричинені не лише втратою сенсу життя, а й наявністю субоптимального сенсу життя. Вирішення цієї проблеми неможливе без суттєвих змін у навчальному процесі, в організації цього процесу, у ставленні до нього держави та суспільства.

Сьогодні велике значення надається педагогічній науці та практиці динаміки семантичної сфери, до якої належать процеси семантичного формування. Багато дослідни-

ків віддають перевагу освітнім цілям, орієнтованим на духовний розвиток та ціннісно-смисловий розвиток (А.Г. Асмолов, С.Л. Братченко, В.П. Зінченко, О.М. Леонтьєв, В.І. Слободчиков, Д.І. Фельдштейн та ін.).

На думку Ю.В. Сенька, «виховання – це спосіб створення смислу та розуміння, а сенс виховання полягає у формуванні смислів».

У сучасній психології формування смислу трактується як зв'язок нових об'єктів (явищ) з уже існуючою системою смислових зв'язків, завдяки чому виникає нове значення, а семантична система включає нові об'єкти (явища), в яких система життєвих взаємовідносин людини отримує регулятивні функції.

Є достатньо підстав уважати, що процес формування особистості включає дві тенденції: динамічну тенденцію, яка визначає внутрішній рух особистості і виходить за межі досягнутих рівнів розвитку, і інваріантну тенденцію, що включає систему «семантичних інваріантів», що визначають стійкість загального процесу формування особистості та внутрішню позицію особистості, здатність протистояти прямим ситуаційним впливам.

Об'єктивним чинником життєвого простору людини є зв'язок, взаємозв'язок трьох часів: сьогодення, минулого та майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бринза І.В. Особливості переживання професійної кризи у осіб з різним типом емоційності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2000. 16 с.
2. Будницька О.А. Індивідуально особистісні детермінанти емоційних переживань у психотравмуючих ситуаціях : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2001. 19 с.
3. Варбан Є.О. Психодіагностика -стратегій подолання критичних життєвих ситуацій: деякі підходи та методи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки.* 2007. Вип. 17. Ч. 2. С. 177–182.
4. Волянчук Н.Ю. Психологія професійного становлення тренера : монографія. Луцьк, 2006. 444 с.
5. Галажинський Є.В. Системна детермінація самореалізації особистості. Томськ : ТГУ, 2002. С. 62–72.
6. Евдокимова Е.Г. Педагогический контекст смыслообразования: *Известия Саратовского университета. Серия «Философия. Психология. Педагогика».* 2014. № 4–1.
7. Зайва О.О. Особливості використання почуття гумору як ресурсу психологічного подолання : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Харків, 2006. 6 с.
8. Закирова А.Ф. Педагогическая герменевтика. Москва : Издательский дом Ш. Амонашвили, 2006.
9. Иванова Е.О. Смыслообразование как основа личностных универсальных учебных действий. *Оте-*

чественная и зарубежная педагогика. 2012. Вип. 5. Ч. 8. С. 113–124.

10. Карпиловська С.Я. Термінальний період в житті людини. *Життєві кризи особистості* : науково-методичний посібник. Київ, 1998. С. 239–249.

11. Леонтьев Д.А. Психология смысла. Москва : Смысл, 2000.

12. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности ; 2-е испр. изд. Москва : Смысл, 2003. 487 с.

13. Психология життєвої кризи / за ред. Т.М. Титаренко. Київ : Агропромвидав України, 1998. 348 с.

14. Титаренко Т.М. Життєва криза очима психолога: психологія життєвої кризи / за ред. Т.М. Титаренко. Київ : Агропромвидав України, 1998. С. 8–68.

15. Титаренко Т. Життєві кризи: технології консультування. Перша частина: Главник. Серія «Психологічний інструментарій», 2007. 144 с.

16. Титаренко Т. Життєві кризи: технології консультування. Друга частина: Главник. Серія «Психологічний інструментарій», 2007. 176 с.

17. Ярманова Ю.Б. Закономерности смыслообразования в процессе понимания. *Молодой ученый*. 2015. № 6. С. 726–729.